
СОЦІОЛОГІЯ

Халамендик В. Б.

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ

Розглянуто основні наукові підходи до соціологічних досліджень. Проаналізовано сутність системного підходу, його основні визначення. Охарактеризовано синергетику та постмодернізм як сучасні методи соціального пізнання, розкрито їх особливості та можливості як універсальної методології та методологічних інструментів відходу від класичного раціоналізму і модернізму.

Ключові слова: підходи, соціологічні дослідження, системний метод, синергетика, постмодерн.

У загальнонауковому сенсі методологія є функцією певної системи наукових підходів та регуляторів соціальної дії. Термін «підхід» характеризує методологічне визначення, що суб'єкт пізнання використовує у дослідженні або практичному перетворенні об'єкту пізнання. Це «комплекс парадигматичних, синтагматичних і прагматичних структур і механізмів пізнання». Характеристикою і складовими підходу є парадигма (онтологічна картина, схема опису об'єкту), синтагма (способи і методи аргументації, докази, мова опису тощо) і прагматика (цілі, цінності, завдання, розпорядження, дозволені і заборонені форми вжитку синтагми і парадигми) [2, 794-795].

Соціологічні підходи – це методологічні комплекси, що склалися в процесі розвитку соціологічної науки. Вони об'єднують відповідні принципи, методи і парадигми пізнавальної діяльності. Підхід відіграє виключно важливу роль у формуванні стратегії соціологічного дослідження. Як відзначає З. Сівкевич, вибір соціологом конкретного наукового підходу для дослідження обумовлюється описом проблемної ситуації, формулюванням предмету і вибором об'єкту дослідження, а також окресленням теоретичних і робочих гіпотез. У фундаментальних дослідженнях іноді поєднується декілька різних

підходів, проте доцільно розглядати їх відокремлено для кращого розуміння способів вироблення дослідницької стратегії [6, 19].

Основними соціологічними підходами є демографічний, психологічний, антропологічний, ціннісний, інтракціоністський, культурологічний, етнічний, інституційний, діяльнісний, колективістський, гендерний, суб'єктно-об'єктний, технократичний, соціально-технологічний, структурно-функціональний і системний. Кожен з них має свої характеристики і особливості.

У процесі соціологічного дослідження принципово важливим є обґрунтування підходу, вибір якого обумовлений змістом об'єкту і предмету дослідження. Підхід, з одного боку, повинен максимально відповідати їх природі, а з другого, – давати соціологові певні методологічні орієнтири. Аргументований, добре обґрунтований підхід відкриває перед дослідником сукупність чітких принципів, понять, методів, які є коректними у дослідженні цього об'єкту. Тому при виборі підходу принципово важливо виділити не лише його адекватність об'єкту, евристичні можливості, а і характерні для нього обмеження, і навіть недоліки, не врахування яких може істотно деформувати і дослідження, і його результати.

В ХХ столітті відбувається зростання обсягу методологічних досліджень. Методологія перетворюється в спеціалізовану галузь знання. З другої половини ХХ століття основою методології соціологічного пізнання стає системний підхід, який відразу ж увійшов до соціологічної науки як теорія, принцип, знання і метод дослідження. Серед західних соціологів, які досліджували ідеї теорії систем, були М. Месарович, В. Росс Ешбі, Р. Акофф, Р. Мертон, О. Ланге, Т. Парсонс та інші.

60-70-і роки ХХ століття – це час розвитку науки системології та популярності загальної теорії систем. Серед відомих дослідників – радянські вчені А. Уємов, В. Тюхтін, В. Садовський, Е. Юдін, М. Сєтров, Л. Петрушенко, В. Глушков, І. Новік, В. Кузьмін, В. Афанасьєв, Ю. Марков та інші.

Системний підхід, ґрунтуючись на ідеях цілісності і відносної незалежності об'єктів, що існують в світі, розглядає складний об'єкт як відносно самостійну систему зі своїми особливостями функціонування і розвитку, структурою як формою взаємозв'язку елементів, функціями елементів і цілого, єдністю внутрішнього і зовнішнього середовища, законами розвитку.

Системне пізнання і перетворення світу передбачає:

- розгляд об'єкту діяльності (теоретичний і практичний) як системи, тобто як обмеженої кількості взаємодіючих елементів;

- визначення складу, структури і організації елементів і частин системи, виявлення головних зв'язків між ними;
- виявлення зовнішніх зв'язків системи, виокремлення з них головних;
- визначення функції системи та її ролі серед інших систем;
- аналіз діалектики структури і функцій системи;
- виявлення на цьому ґрунті закономірностей і тенденцій розвитку системи;
- виявлення різних класів систем, дослідження їх специфіки.

У 80-х роках ХХ ст., коли системний метод критикувався за свою неефективність в тогочасних умовах, подальший розвиток ідеї системності призвів до виникнення принципу, теорії і методу синергізму. Синергізм (або мультиплікаційний підхід) відокремився від системного підходу і вийшов на перший план серед інших методологічних принципів завдяки тому, що науково-технічна революція і соціальні перетворення прагнули дослідження ефективності. Дослідники і практики все частіше ставили питання щодо забезпечення ефективності пізнання або практичної діяльності. Важливим є те, що синергетика, на відміну від класичної теорії систем, досліджує нестійкі, перехідні і складні системи.

Згідно з М. Хагеном, засновником синергетики, синергетичний підхід різниться від традиційного переходом від дослідження простих систем до складних, від закритих до відкритих, від лінійності до нелінійності, від розгляду рівноваги процесів через призму процесів делокалізації і нестабільності [9].

Синергетика формує принципово нову парадигму пізнання, найважливішими елементами якої є відкритість середовища і систем, нелінійність процесів, розвиток через нестійкість, дисипативність (нестационарність), пульсація, ускладнення, деградація структур тощо. Синергетика проявляє себе також через структури-атрактори, які є стійкими станами, що «притягують до себе» безліч траєкторій системи, буферні точки розгалуження можливих шляхів еволюції. Серед особливостей патернів синергетики варто назвати такі [1, 30]:

- предметом синергетичної науки є не лише загальне, не випадкове і таке, що повторюється, а і випадкове, індивідуальне, неповторне (не лише закони, а і події);
- природний порядок всесвіту не є чимось статичним, матерія не інертна, їй властиві «джерела саморуху і внутрішньої активності»;
- математичне знання не є універсальною мовою і стандартом знання, не менш важливими є якісні, «розуміючі» методи;

- детермінізм не виключає випадковостей, які узгоджуються і взаємодоповнюють одна одну – якщо в точці біфуркації діє (домінує) випадковість, непередбачуваність, після вибору шляху розвитку, на етапі стійкого існування системи, набирає чинності детермінізм;

- розвиток багатоваріантний і альтернативний як в ретроспективному, так і в перспективному плані, тому так звані «тупикові» – проміжні або девіантні шляхи розвитку можуть бути більш досконаліми або перспективними ніж заздалегідь обраний варіант розвитку;

- розвиток відбувається через нестійкість, тому не варто боятися, а тим більше, ігнорувати хаос та флуктуації у процесі розвитку, хаос має не лише руйнівний, а й конструктивний характер;

- процес розвитку об'єднує дивергентні (зростання різноманітності) та конвергентні тенденції (згоргання різноманітності);

- розвиток світу відбувається за нелінійними законами, його не можна зводити до кумулятивного наступу – темп і напрям розвитку не є заданими однозначно, тому нове розуміння проблеми управління складно організованими системами має орієнтуватися не стільки на бажання керівника, скільки на власні тенденції розвитку цих систем, а також допускати можливість існування так званих непередбачуваних зон, вільних від контролю.

Дослідники О.М. Князева і С.П. Курдюмов оцінили можливості синергетики [4, 309-311]:

- вона може бути ґрунтом для міждисциплінарного синтезу знання, для діалогу природників і гуманітаріїв, для кросдисциплінарної комунікації, діалогу і синтезу науки та релігії, західного і східного світоглядних концептів;

- вона може забезпечити нову методологію розуміння шляхів еволюції складних соціальних і людиновимірних систем, причин еволюційних криз, загроз катастроф, надійності прогнозів і принципів меж передбачуваності в екології, економіці, соціології, геополітиці;

- будучи міждисциплінарною або трансдисциплінарною за своїм характером, синергетика дає змогу виробити нові підходи до навчання і освіти, до ефективного інформаційного забезпечення різних сфер життя суспільства;

- методологія нелінійного синтезу, що заснована на наукових принципах еволюції і коеволюції складних структур світу, може стати базою для проектування різних шляхів розвитку людства в найближчому майбутньому.

Кінець XX – початок XXI століття – час динамічних, перехідних і нерівноважних систем, криза детерміністського розуміння систем, що склалася під впливом ментальності промислової цивілізації. Криза системності відразу ж позначилася на різкому спаді публікацій, присвячених тим або іншим аспектам системності. Механістичне розуміння системності не відповідає реаліям нового часу. Вихід з цієї кризи відбувся завдяки виникненню вельми суперечливої філософії постмодернізму, яка запропонувала для наукового обігу категорію «хаос». Як відзначає Дж. Глейн: «Хаос проявляє себе на межі різних галузей знання. Будучи наукою про глобальну природу систем, теорія хаосу об'єднала учених, що працюють у досить далеких одна від одної галузях» [3, 13]. Завдяки таким поняттям, як «біфуркація», «флуктуація», «хаос», «нелінійність», «невизначеність», «безповоротність» та інші, відбувається швидке поживлення теорії систем. Системність знов починає відповідати духу часу, успішно вирішує дослідницькі завдання в різних сферах людської діяльності.

Очевидною стає внутрішня криза парадигми модерна, який ставиться під сумнів і всесторонньо переосмислюється. Відбувається трансформація парадигми модерністського світорозуміння і мислення, соціокультурної матриці, яка тривалий час домінувала в європейській науці та культурі. Постмодернізм здійснює найбільш гострий і критичний аналіз модерну, його методологічних постулатів і наукових парадигм, він стає самотньою реакцією на традиціоналізм європейського суспільства першої половини XX століття.

Поширення постмодернізму привело до його експансії і у сферу соціологічного знання. Проблематика постмодернізму з'являється в соціології в середині 70-х – на початку 80-х років XX століття. З цього часу починається постмодерністська «трансформація перспективи», формується специфічний постмодерністський дискурс в соціології. Він розвивається двома основними напрямками – через ревізію епістемологічних можливостей соціології і через нове бачення соціальної реальності, нової концепції глобальних соціальних трансформацій, що здатна інтерпретувати нові реалії сучасного світу, нову історичну епоху.

Для постмодернізму характерні такі особливості:

Він виступає як ідейний супротивник модернізму, філософії і соціології, що прагнуть безперервного розвитку науки і науково-технічного прогресу.

Головну причину трагедій XX століття він шукає в раціоналізмі, позбавленому морального, гуманістичного сенсу.

Якщо в методологічному плані раціоналізм спирається на ідеї системності, цілісності, детермінізму, закономірності, єдності суті, кількісні методи досліджень, то постмодернізм сповідує розпад, стихію, плюралізм, релятивізм, якісні підходи до осмислення різноманітності проявів сутності реальності. Для нього властивим є принципово інше розуміння цілісного – коли частина і ціле розглядаються як суверенна сутність. Важливою особливістю постмодерну є когерентність, тобто синхронність, узгодженість подій і процесів. Якщо модерністська технологія пізнання строго детерміністична, містить причинно-наслідкові зв'язки, то постмодерністський підхід передбачає інші форми взаємодії: зв'язок станів, кореляцію тощо.

Одним з піонерів цього напрямку в соціології, творчість якого сприяла є американський філософ і методолог науки П. Фейєрабенд. У своїй книзі «Проти методу» він обґрунтував методологічний анархізм, тобто заклав раціональний ґрунт сучасного ірраціоналізму та проголосив повний релятивізм і рівноправність всіх когнітивних практик – науки, релігії, магії тощо. Він відзначив, що між наукою і такими ненауковими світоглядами відбувається плідний обмін. Таким чином, анархізм – не лише можлива, а й необхідна умова як внутрішнього прогресу науки, так розвитку культури в цілому [8, 180].

Істотним досягненням методологічного анархізму П. Фейєрабенда є те, що він одночасно розширює і звужує можливості методології. Звуження можливостей методології виявляється в тому, що дослідник виступає проти будь-яких універсальних методологічних правил, норм і стандартів. З другого боку, він декларує принцип «все дозволено» і розширює ареал методології за рахунок того знання, яке належить до «псевдонауки» і не вкладається в модель нормальної науки Т. Куна.

П.Фейєрабенд пішов далі попперівського плюралізму і мультипарадигмальності. Він доповнює методологію міфами, політичними впливами, релігією, магією, соціально-культурними впливами. Його концепція по-новому висвітлила проблеми ірраціонального і раціонального. Якщо неопозитивізм виступав за знищення ірраціонального у науці, то методологічний анархізм порівнює в правах ірраціональне з раціональним на рівні методології. У зв'язку з цим в методологічній практиці поширюються різні імітаційні, віртуальні практики, які є полем прояву ірраціонального. Коли ірраціональне прагне знищити раціональне, відбувається значне послаблення позицій науки. Це і є основним недоліком наукової концепції П. Фейєрабенда.

Загалом дослідницький інструментарій постмодерну є сильно специфікованим. Його центральний інструмент – дискурс, під яким розуміється «розмова», «бесіда», «мовне спілкування», «розмовна практика», учасники яких прагнуть практично вирішити будь-яке конкретне завдання культури, релігії, моралі тощо. Дискурс характеризується мінімальним порядком. Він можливий тоді, коли його учасники мають полярні точки зору і відкидають будь-які загальнообов'язкові дисциплінарні правила. При цьому дискурс можна вважати нормальним, якщо його учасники використовують переконливу аргументацію, а він сам проводиться відповідно до конкретного набору угод щодо релевантності відповідей на питання, і аномальним, коли його учасники взагалі відмовляються від будь-яких угод [5, 284-285].

Постмодерністські інструменти дуже нечіткі, неоднозначні, розпливчаті. Найчастіше вони спрямовані на осмислення текстів з орієнтацією на їх образний зміст. У цьому сенсі застосовується запозичена з літературознавства дефініція «наратив», тобто розповідь, виявлення образів і ідей в знаковому тексті. Цікавим є термін «паралогія», який означає революційну ситуацію в науці, коли протиставлення парадигм приводить до падіння довіри до них. Коли немає метапарадигми, вчений має обирати між парадигмами, ґрунтуючи своє дослідження на власній інтуїції та майстерності [5, 304].

На думку українського дослідника Ю.П. Сурміна, методологія постмодернізму має пафосний характер, вона не завжди продуктивна, оскільки часто орієнтована не на результат, а на процес та мовні практики. Вона базується на жорсткій критиці позитивізму, невизнанні логіко-методологічних програм досліджень, відкидає детермінізм, стабільність, фундаментальність, орієнтована на соціологію нестабільності [7, 98]. Постмодернізм органічно близький до синергетики, він визнає важливість історичного підходу, плюралізму та може використовувати іронію як метод міркування.

Отже, враховуючи сказане вище, доходимо висновків.

Перше. Наукова дефініція «підхід» є результатом методологічної практики, що сприяє залученню соціолога до конкретної методологічної традиції, досягнень, досвіду успіхів та невдач.

Друге. Системна методологія об'єднує в собі системний підхід як принцип пізнання і практики, метод діяльності та теорію. Системний світогляд забезпечує інтелектуальні та соціально-психологічні передумови пізнання.

Третє. У сучасному соціальному пізнанні спостерігається стрімкий розвиток синергетики, її бурхлива експансія навіть на традиційні галузі науки, що збагачує загальну методологію наукового пізнання. Синергетика стає універсальним методом, міждисциплінарної концепцією самоорганізації складних систем у процесі їх еволюції. Синергетична модель розвитку дає змогу по-новому подивитися на передісторію та зміст сучасної методологічної кризи.

Четверте. Постмодернізм як науковий підхід, що виникає наприкінці ХХ століття, стає частиною критики модерністської матриці, класичного раціоналізму, традиційних постулатів та орієнтирів метафізичного мислення. Він закликає до подолання негативних феноменів суспільства епохи модерну, а саме – «тоталітаризму» в різних сферах життя, «відчуження об'єктивного знання», «лімітації» думок, геополітичного і культурного протистояння країн і континентів, безробіття.

На нашу думку, сучасна методологічна культура наукового пізнання має органічно поєднувати елементи модерністського та постмодерністського світогляду, раціональні та ірраціональні принципи пізнання, здоровий дух, оптимізм і гострий, проникливий, неупереджений розум.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем (Синергетика и теория социальной самоорганизации). – СПб.: Лань, 1990. – 480 с.
2. *Всемирная энциклопедия: Философия* [Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов]. – М.: АСТ; Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
3. *Глейк Джеймс.* Хаос. Создание новой науки / [Пер. с англ.] – СПб.: Амфора, 2001. – 398 с.
4. *Князева Е. Н.* Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.
5. *Лук'янець В. С.* Філософський посмодерн: навч. посіб. / В.С. Лук'янець, О.М. Соболев. – К.: Абрис, 1998. – 352 с.
6. *Сивкевич З. В.* Социологическое исследование: практическое руководство. – СПб.: Питер, 2005. – 320 с.
7. *Сурмин Ю. П.* Социология: методология и концептуалистика современных исследований: учеб. для студ. высш. учеб. завед. / Ю.П. Сурмин, И.П. Бидзюра. – К.: «Освіта України», 2012. – 556 с.

8. *Фейєрабенд П.* Против метода. Почерк анархистской теории познания / [пер. с англ. А.Л. Никифорова]. – М. : АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 413 с.
9. *Хаген Г.* Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / [Пер. с англ.] – М. : Мир, 1995. – 420 с.

Халамендык В. В. Методология социологического исследования: современные научные подходы.

В статье рассмотрены основные научные подходы, которые используются в социологических исследованиях. Проанализирована сущность системного подхода, его основные понятия. Дана характеристика методологии синергетики и постмодернизма как современных методов социального познания, раскрыты их особенности и возможности как универсальной методологии и методологических инструментов отхода от классического рационализма и модернизма.

Ключевые слова: подходы, социологические исследования, системный метод, синергетика, постмодерн.

Khalamendyk V. V. Methodology of sociological research: modern scientific approaches.

Major scientific approaches used in sociological research are studied. The essence of systematic approach and its basic concepts are analyzed. The methodology of synergetics and postmodernism as modern methods of social cognition is characterized. Their features and capabilities are disclosed as universal methodology and methodological tools distinctive from classical rationalism and modernism.

Keywords: approaches, sociological research, systematic approach, synergetics, post-modernism.

Ячна Н. І.

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ВИЩОЇ ТА ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті розглянута система освіти як механізм підготовки кадрів для народного господарства, а також як невід'ємний інститут соціалізації молоді. В освітніх методиках необхідно збалансувати профільну, фундаментальну та соціальну складові. Створення інтелектуального та соціального капіталу є важливим завданням сфери освіти. Виховний процес і роль куратора сьогодні мають формальний характер, тому існує потреба у формуванні їхнього фактичного статусу.